

УДК 346.7:339

ГОНЧАРЕНКО Олена,

к. ю. н., доцент, доцент кафедри міжнародного приватного,
комерційного та цивільного права Київського національного
торговельно-економічного університету

ЗВИЧАЙ ДІЛОВОГО ОБОРОТУ: ЗАСІБ САМОРЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджено питання особливих характеристик звичаю ділового обороту (торгівлі) як засобу саморегулювання господарської діяльності. Усталений звичай ділового обороту порівняно з «інноваційними правовими технологіями», охарактеризовано як усталений засіб саморегулювання господарської діяльності та форма уніфікації правил міжнародної торгівлі. Зроблено висновок про те, що динамічність звичаю покликана забезпечити ефективність, доцільність та своєчасність правового регулювання господарської діяльності.

Ключові слова: саморегулювання, господарська діяльність, саморегулювання господарської діяльності, засіб саморегулювання, звичай ділового обороту (торгівлі), інноваційні правові технології, *Lex mercatoria*, «м'яке право».

Гончаренко Е. Обычай делового оборота: средство саморегулирования хозяйственной деятельности. Исследован вопрос особых характеристик обычая делового оборота (торговли) как средства саморегулирования хозяйственной деятельности. Установившийся обычай делового оборота сравнен с «инновационными правовыми технологиями», охарактеризован как устоявшееся средство саморегулирования хозяйственной деятельности и форма унификации правил международной торговли. Сделан вывод о том, что динамичность обычая призвана обеспечить эффективность, целесообразность и своевременность правового регулирования хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: саморегулирование, хозяйственная деятельность, саморегулирование хозяйственной деятельности, средства саморегулирования, обычай делового оборота (торговли), инновационные правовые технологии, *Lex mercatoria*, «мягкое право».

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси, пов'язані з розвитком міжнародних економічних відносин, зокрема інтенсифікація торгівлі (рушійна сила змін в правовому регулюванні) змінюють підходи до розуміння та ролі права, правового регулювання, тих засобів та інструментів, які ефективні для застосування на цьому етапі розвитку суспільства. Враховуючи зростаючу роль міжнародних урядових та неурядових організацій в упорядкуванні правил ведення торгівлі

(належне договірно-конвенційне покриття), запровадження інституцій для врегулювання спорів між господарюючими суб'єктами з різних регіонів світу, актуальним залишається саморегулювання у сфері економічної діяльності з огляду як на його універсальні так і регіонально-локальні характеристики. Провідне місце серед засобів саморегулювання господарської діяльності займає звичай ділового обороту (торгівлі), активізація дослідження якого відбувається наразі, що пов'язано перш за все з процесами прогресивної кодифікації комерційних операцій.

Метою дослідження є визначення звичаю ділового обороту (торгівлі) як засобу саморегулювання господарської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань саморегулювання господарської діяльності приділяли увагу такі вчені: О. Бакалінська, О. Беляневич, О. Кологойда, В. Полюхович [1–4] та ін. Проблеми звичаю ділового обороту (торгівлі) розроблялися з позицій господарського та цивільного права. Це висвітлено у працях О. Дзери, Н. Кузнецової, А. Довгерта, В. Кисіля, С. Коломацької, В. Махінчука, А. Титарчука [5–9] та ін.

Вивчення композиційного поєднання звичаю ділового обороту (торгівлі) як засобу саморегулювання потребує подальших розвідок та аргументів.

Матеріали та методи. Застосовано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. До основних методів, використаних у роботі, слід віднести: діалектичний, системний підхід, формально-логічний, системно-функціональний, узагальнення. Інформаційна база дослідження – Конституція України, чинні закони України, міжнародні договори, Правила Інкотермс, Звід принципів, правил і вимог *Lex mercatoria CENTRAL*, праці вітчизняних та зарубіжних науковців [10–17].

Результати дослідження. Феномен саморегулювання господарської діяльності досить давній, оскільки пов'язаний перш за все з торгівлею. Міжнародна торгівля сприяла уніфікації саморегулювальних норм, які сформувалися у виді звичаїв ділового обороту (торгівлі). В. Цоколо зазначає: «З давніх давен важливу роль регулювання відносин у міжнародній торгівлі відігравали звичаї, узвичаєння, заведений порядок. Цьому існує багато пояснень, однак головною причиною є сама сутність і природа торгівлі, де рівень диспозитивності максимальний, а рівень державного регулювативного впливу – мінімальний» [10, с. 445].

Звичай ділового обороту (торгівлі) – один з найдинамічніших і водночас сталих засобів саморегулювання (торгівлі) [11, с. 69]. Саморегулювання господарської діяльності є тією площиною, де найефективніше може реалізуватися автономність, приватність суб'єктів господарювання, яка виявляється у можливості створення та виконання власне визначених правил поведінки. Це можливість для збалансування публічних та приватних інтересів за допомогою відкритого діалогу (шляхом створення саморегулювальних організацій) між державою, суб'єктами господарювання та споживачами товарів і послуг.

Звичай з розвитком суспільства все більше втрачає емоційний характер, посилює своє раціональне начало і стає активним регулятором суспільних відносин у системі джерел загального права [12, с. 595]. О. Титарчук під звичаєм розуміє стереотипне правило та спосіб поведінки, що стихійно відтворюється у певному суспільстві або в соціальній групі, а його основними ознаками називає стереотипність поведінки людини в певних обставинах; публічність проявлення звичаїв, що відрізняє їх від звичок і навичок; обов'язковість його виконання; конкретність його розпоряджень [9, с. 9–10].

Правове поняття звичаю ділового обороту (торгівлі) властиве багатьом галузям внутрішнього національного права, міжнародного публічного та приватного права. Звичай міжнародної торгівлі застосовується на основі угоди про вибір права або принципів міжнародного приватного права.

У науковій доктрині виділяють три види звичаїв:

- *secundum legem* (в доповнення до закону);
- *praeter legem* (крім закону);
- *adversus legem* (проти закону [13, с. 94–95]).

Також виділяють звичай санкціонований та несанкціонований, писаний і не писаний.

Процес уніфікації звичаю ділового обороту (торгівлі) може відбуватися на універсальному, регіональному та локальному рівні. Створення та забезпечення усталеної практики правил поведінки між конкретними суб'єктами господарювання відносять по поняття «узвичаєння», тому «узвичаєння» є окремим засобом саморегулювання господарської діяльності, дослідження якого буде доцільно провести в інших комплексних наукових розвідках, присвячених безпосередньо цьому явищу.

Класифікація звичаю ділового обороту (торгівлі) залежно від рівня уніфікації сприятиме усвідомленню ролі, яку він виконує, та можливостей захисту сторін у процесі врегулювання спору у разі застосування та посилання на таке право сторонами конкретних правовідносин. Слід зауважити, що практика застосування тих же уніфікованих Правил Інкотермс може різнитися залежно від регіону та по-різному розумітися направленість дій при виконанні договору поставки.

Провідне місце у правовому регулюванні наразі займає писаний звичай ділового обороту (торгівлі), що зафіксований у міжнародних документах та, за висловом С. Коломацької, є «результатом прогресивного розвитку процесів уніфікації регулювання міжнародних комерційних операцій і становлять кодифікації універсальних принципів цієї сфери» [7, с. 19].

Звичай ділового обороту (торгівлі) є динамічним засобом саморегулювання, адже завдяки йому суб'єкти господарювання можуть скористатися можливістю найоптимальнішого застосування більш нових у правовому регулюванні своїх правовідносин. Доки законодавець

переконається у доцільності та ефективності внесення змін у законодавство, долаючи бюрократичні перепони, суб'єкти господарювання цілком законно можуть обрати для врегулювання конкретного договору (контракту) усталений звичай ділового обороту та відчуті переваги «інноваційних правових технологій». Для означення такого процесу вживається термін «живе право» (*living law*), тобто така система норм, яка постійно доповнюється, змінюються навіть в режимі *online*, враховуючи новостворену практику між господарюючими суб'єктами, рішення арбітражних судів; така, що здатна вирішити проблеми складності певних національних правових систем. До системи «живого права» можна віднести Звід принципів, правил і вимог *Lex mercatoria CENTRAL*. Звичай ділового обороту (торгівлі) відносять до *Lex mercatoria*, «м'якого права», які, як правило, кодифікуються відомими саморегульованими організаціями (Міжнародна торгова палата), науковими інститутами (*CENTRAL*) та навіть міжнародними урядовими організаціями (*UNIDROIT*) тощо [14].

Термін «м'яке право» характеризує тексти, які, з однієї сторони, не є юридично обов'язковими в звичному сенсі, але, з іншої – не позбавлені правових наслідків [15, с. 7].

У доктрині під «м'якістю» як ознакою норм, системи норм, розуміють їх гнучкість, здатність пристосовуватися до швидкоплинних або ж конкретно визначених обставин. «М'якість» норм є перевагою, а не недоліком, оскільки при обранні сторонами їх як застосовних, фактично останні набувають якостей «твердого права» (*hard law*). Такою «гнучкістю» володіє саме саморегульована норма, суб'єктами створення якої є безпосередньо ті, хто і будуть у подальшому її застосовувати. Звичай ділового обороту (торгівлі) може додатково врегулювати права та обов'язки сторін у разі відсутності належних конкретизованих положень у міжнародному договорі.

Слушно зазначає А. Довгерт, що сутність і цінність *Lex mercatoria* зводиться до того, що воно, як система звичаїв торгового обороту, являють собою самодостатній, автономний правопорядок, в основу якого покладено норми комерційного характеру, що були створені не державами, а самими «учасниками міжнародної торгівлі» і, відповідно, не потребує «благословення» з боку держави, бо вони вже «висвячені» у правові норми міжнародним комерційним співтовариством [6, с. 130].

Отже, суб'єктами створення звичаїв ділового обороту (торгівлі) є самі учасники їх застосування, тобто за суб'єктним складом «ініціаторів» та «виконавців» саморегульована норма і звичай співпадають та збігаються.

До правових наслідків застосування «м'якого права» можна віднести:

- у разі обрання сторонами цих норм як застосовних, вони безпосередньо врегульовують правовідносини між сторонами (можуть застосовуватися самостійно як альтернатива національній правовій системі або доповнювати останню);

- можуть застосовуватися комплексно різні джерела «м'якого права» (наприклад, Принципи міжнародних комерційних договорів *UNIDROIT* та Правила Інкотермс);
- можуть застосовуватися для тлумачення або доповнення (заповнення пробілів у праві) з національного права держави та міжнародних договорів;
- можуть слугувати підґрунтям для розробки юридично обов'язкових актів (законів, міжнародних договорів);
- можуть вживатися безпосередньо навіть у випадку не обрання сторонами застосовного права.

У той же час В. Махінчук зазначає, що звичаї ділового обігу не обов'язково мають легальне (нормативне) закріплення; своєю сутністю така поведінка не може суперечити змісту договору та/або актам цивільного законодавства [8, с. 151].

На універсальному міжнародно-договірному рівні прийняття нової або ж внесення змін до вже діючої конвенції видається ще більш обтяжливим, ніж на рівні внутрішньодержавному. Тривалі консультації, переговори, парафування, підписання, ратифікації, вступ у дію міжнародного договору – сприяють «моральному старінню» положень та їх неефективності при правозастосуванні між сторонами. Тому саме звичай ділового обороту (торгівлі) стає тим засобом саморегулювання господарської діяльності, який суттєво полегшує та спрощує ведення ділових контактів та правове забезпечення відносин між сторонами.

Звичай ділового обороту (торгівлі) – усталений засіб саморегулювання господарської діяльності, що виступає формою уніфікації правил міжнародної торгівлі. Одним із найстаріших кодифікованих актів саморегулювання є Правила Інкотермс, який, не дивлячись на постійні зміни та модифікації, починаючи з 1939 року залишається сталим джерелом застосування у практиці міжнародної поставки товарів.

Н. Кузнєцоваю слушно зазначається: «Звичай ділового обороту є також усталеним правилом поведінки, яке широко застосовується у певній сфері підприємницької діяльності [5, с. 23–24].

Характеристика усталеності звичаю ділового обороту (торгівлі) як засобу саморегулювання господарської діяльності виявляється у двох аспектах:

- формування остаточної вираженості звичаю є наслідком постійної практичної діяльності суб'єктів саморегулювання у певних галузях економіки;
- сформований звичай може застосовуватися вже іншими суб'єктами саморегулювання господарської діяльності як уніфікована стала система норм для більшості суб'єктів саморегулювання цієї галузі.

Таким чином, інші суб'єкти саморегулювання (відмінні від безпосередніх «творців звичаю») мають змогу скористатися корисним доробком попередників та реалізувати свої саморегулівні «повноваження» шляхом застосування чи не застосування звичаю у практиці власних відносин.

Винятковість та цінність кодифікованого звичаю як уніфікованого акту, що відноситься до саморегулювання, можна проілюструвати на прикладі вказаних Правил Інкотермс. Зокрема, А. Висоцький та М. Котигоренко зазначають: «У системі права ІНКОТЕРМС являють собою недержавну і в цілому непублічну кодифікацію торгових звичаїв, що склались у світовій комерційній практиці, здійснену неурядовою організацією. Тому ні окремі наявні у ній правила, ні документ у цілому самі по собі не мають юридичної сили для виконання в публічному примусовому порядку. Такої сили вони набувають лише тоді, коли сторони погодились надати їм обов'язкового для себе характеру, що відображується у підписаному між сторонами контракті ... і лише у цьому випадку вони (правила) можуть застосовуватися й тлумачитися як норми, що мають юридичну силу» [16, с. 9]. Водночас важко наразі уявити ситуацію міжнародної поставки товарів без використання Правил Інкотермс. Відсутність такої характеристики звичаю як обов'язковості застосування у публічному примусовому порядку (на рівні закону) компенсується найширшою сферою розповсюдження, використання суб'єктами господарювання у глобальному масштабі, без чого фактично неможлива міжнародна торгівля.

У науковій літературі слушно зазначається, що звичай обов'язковий у разі визнання саме конкретними учасниками правовідносин, у такому випадку: «Роль держави зводиться до вирішення питання про забезпечення вже сформованої норми примусовим захистом або відмови в такому захисті. В зв'язку з цим функціональна роль звичаїв проявляється у саморегулюванні, що, як правило, є більш ефективним, ніж зовнішнє регулювання. Суб'єкти на власний розсуд моделюють і використовують такі форми відносин, які найбільше відповідають їх потребам та інтересам. До того ж така відповідність забезпечує та сприяє добровільному дотриманню звичаєвих норм» [17, с. 199]. Сторони можуть обирати або не обирати той звичай для регулювання відносин з низки кодифікованих, який на їх думку найкраще їм підходить; можуть системно застосувати кілька звичаїв ділового обороту (торгівлі), якщо одним повністю не охоплюються складні відносини. У межах такого вибору буде встановлюватися відповідальність у разі недотримання визначених правил сторонами.

Висновки. Як засіб саморегулювання господарської діяльності звичай ділового обороту (торгівлі) є системою формалізованих (неформалізованих) усталених достатньо розповсюджених та відомих для зацікавлених суб'єктів саморегулювання норм, які не мають юридично обов'язкового характеру, не забезпечуються державним примусом та застосовуються добровільно як результат авторитетності саморегулювальної організації (за певними виключеннями), які їх створили-кодифікували. Водночас при порушенні обраних сторонами звичаїв ділового обороту (торгівлі) сторони можуть звернутися за захистом як до державних, так і недержавних інституцій відповідно із застосуванням примусової сили держави.

Роль звичаю, як засобу саморегулювання господарської діяльності, на початку ХХІ ст. винятково важлива. Уніфікованість, усталеність, автономність звичаю ділового обороту (торгівлі) сприяють широкому розповсюдженню та використанню його суб'єктами саморегулювання. Водночас динамічність звичаю, яка виявляється у внесенні корисних змін до вже сформованих звичаєвих правил або у кодифікації нових звичаїв, що відображається у діяльності у тому числі саморегулювних організацій, повинна забезпечити ефективність, доцільність та своєчасність правового регулювання господарської діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бакалінська О. О. Правові проблеми розвитку саморегулювання в сфері добросовісної конкуренції України. *Право і суспільство*. 2014. № 2. С. 63–69.
2. Беяневич О. А. Питання саморегулювання господарської діяльності. Стабільність цивільного обороту в Україні: проблеми забезпечення. Зб. наук. праць. Вип. 4 ; за ред. О. А. Беяневич. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2016. 200 с.
3. Кологойда О. Саморегулювання професійної діяльності фондового ринку. *Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*. 2012. Вип. 92. С. 109–112. (Серія : Юридичні науки).
4. Полохович В. І. Державне регулювання фондового ринку України: господарсько-правовий механізм. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. 337 с.
5. Кузнецова Н. Коментар до Глави 1 // Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. ; за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.) ; 3-є вид., переробл. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. 832 с.
6. Міжнародне приватне право. Загальна частина ; за ред. А. С. Довгерта і В. І. Кисіля. Київ : Алерта, 2012. 376 с.
7. Коломацька С. П. Транснаціональне торгове право. Київ : Київ. Нац. торг.екон. ун-т, 2015. 204 с.
8. Махінчук В. М. Приватноправове регулювання підприємницьких відносин в Україні. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 320 с.
9. Титарчук О. А. Звичай і право (питання взаємозв'язку і взаємодії) : автореф. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – Теорія держави і прав». Харків, 1995. 15 с.
10. Цололо В. В. Сучасна концепція *lex mercatoria*. Актуальні проблеми сучасного міжнародного права : зб. наук. ст. з матеріалами I Харк. міжнар.-прав. читань, присв. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (Харків, 27.11.2015) : у 2 ч. редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк, В. І. Самощенко та ін. Харків : Прам, 2015. Ч. 2. 500 с.
11. Гончаренко О. Види саморегулювання господарської діяльності. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 11. С. 68–72.
12. Уолкер Р. Английская судебная система ; пер. с англ. М. : Юрид. лит., 1980. 631 с.
13. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности ; пер. с фр. В. А. Туманова. М. : Междунар. отношения. 1996. 400 с.
14. Звід принципів, правил і вимог *Lex mercatoria CENTRAL*. URL : <http://www.central.vuni-koeln.de/index.php>.
15. Peters A., Pagotto I. Soft Law as a New Mode of Governance: A Legal Perspective // NEWGOV : New Modes of Governance. 2006. P. 7. URL : <http://ssrn.com/abstract=1668531>.

16. Высоцкий А. Ф., Котигоренко Н. В. Инко-термс–2000: правовая природа и некоторые вопросы применения. Правила Инкотермс–1990/2000. Комментарии и аналитические материалы. Киев : Юстиниан, 2002. С. 5–13.
17. Гураленко Н. А. Функціональна роль звичаю в контексті гармонізації сучасного права. Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. 2011 (1). С. 192–202.

Стаття надійшла до редакції 19.09.2017.

Honcharenko O. The custom of business turnover as a means of self-regulation of economic activity.

Background. *The leading place among the means of self-regulation of economic activity is the custom of business turnover, the activation of which is currently being investigated, which is primarily due to the processes of progressive codification of commercial transactions.*

Analysis of recent research and publications. *The study of the question of the compositional combination of the custom of trade as a means of self-regulation requires further exploration and argumentation.*

Materials and methods. *It was applied general scientific and special methods of knowledge of legal phenomena. The main methods used in the work should include: dialectical, systematic approach, formal-logical, system-functional, and generalization. The information base of the study is the Constitution of Ukraine, current laws of Ukraine, international treaties; Incoterms Rules, Principles, Rules and Requirements Lex mercatoria CENTRAL, scientific works of domestic and foreign scientists.*

The results of the research. *The characteristic of tenseness of the custom of business turnover as a means of self-regulation of economic activity is manifested in two aspects: 1) the formation of the final expressiveness of the custom is a consequence of the constant practical activity of the subjects of self-regulation in certain branches of the economy; 2) the prevailing custom can be used by other subjects of self-regulation of economic activity as an unified, established system of norms for the most subjects of self-regulation in this industry.*

As a means of self-regulation of economic activity, the custom of business turnover (for trade) is a system of formalized (non-formalized) well-established, sufficiently widespread and well-known to stakeholders self-regulatory norms that are not legally binding, are not provided with the state compulsion and are applied voluntarily as a result of the credibility of self-organizations (with certain exceptions) that have created-codified.

Conclusion. *The role of custom as a means of self-regulation of economic activity at the beginning of the XXI century is extremely important. Uniformity, steadiness, autonomy of the custom of business turnover (trade) promote to the widespread and use of its subjects of self-regulation. At the same time, the dynamism of a custom, this manifests itself in making useful changes to already existing customary rules or in codifying new customs reflected in activities including self-regulatory organizations, is designed to ensure the efficiency, expediency and timeliness of legal regulation of economic activity.*

Keywords: self-regulation, economic activity, self-regulation of economic activities, a means of self-regulation, the custom of business turnover (for trade), an innovative legal technology, Lex mercatoria, soft law.

REFERENCES

1. Bakalins'ka O. O. Pravovi problemy rozvytku samoreguljuvannja v sferi dobrosovisnoi' konkurencii' Ukraïny. Pravo i suspil'stvo. 2014. № 2. S. 63–69.
2. Beljanevych O. A. Pytannja samoreguljuvannja gospodars'koi' dijal'nosti. Ctabil'nist' cyvil'nogo oborotu v Ukraïni: problemy zabezpechennja. Zb. nauk. prac'. Vyp. 4 ; za red. O. A. Beljanevych. Kyi'v : NDI pryvatnogo prava i pidpryjemnyctva NAPrN Ukraïny, 2016. 200 s.

3. Kologojda O. Samoreguljuvannja profesijnoi' dijal'nosti fondovogo rynku. Visn. Kyi'v. nac. un-tu imeni Tarasa Shevchenka. 2012. Vyp. 92. S. 109–112. (Serija : Jurydychni nauky).
4. Poljuhovych V. I. Derzhavne reguljuvannja fondovogo rynku Ukrai'ny: gospodars'ko-pravovyj mehanizm. Kyi'v : NDI pryvatnogo prava i pidpryjemnytva NAPrN Ukrai'ny, 2012. 337 s.
5. Kuznecova N. Komentar do Glavy 1 // Naukovo-praktychnyj komentar Cyvil'nogo kodeksu Ukrai'ny: u 2 t. ; za red. O. V. Dzery (ker. avt. kol.) ; 3-je vyd., pererobl. i dopov. Kyi'v : Jurinkom Inter, 2008. T. 1. 832 s.
6. Mizhnarodne pryvatne pravo. Zagal'na chastyna ; za red. A. S. Dovgerta i V. I. Kysilja. Kyi'v : Alerta, 2012. 376 s.
7. Kolomac'ka S. P. Transnacional'ne torgove pravo. Kyi'v : Kyi'v. Nac. torg.ekon. un-t, 2015. 204 s.
8. Mahinchuk V. M. Pryvatnopravove reguljuvannja pidpryjemnych'kyh vidnosyn v Ukrai'ni. Kyi'v : Jurinkom Inter, 2013. 320 s.
9. Tytarchuk O. A. Zvyčaj i pravo (pytannja vzajemov'jazku i vzajemodii') : avtoref. ... kand. juryd. nauk: spec. 12.00.01 – Teorija derzhavy i prava. Harkiv, 1995. 15 s.
10. Cololo V. V. Suchasna koncepcija lex mercatoria. Aktual'ni problemy suchasnogo mizhnarodnogo prava : zb. nauk. st. z materialamy I Hark. mizhnar.-prav. chytan', prysv. pam'jati prof. M. V. Janovs'kogo i V. S. Semenova (Harkiv, 27.11.2015) : u 2 ch. redkol.: A. P. Get'man, I. V. Jakovjuk, V. I. Samoshhenko ta in. Harkiv : Pram, 2015. Ch. 2. 500 s.
11. Goncharenko O. Vydy samoreguljuvannja gospodars'koi' dijal'nosti. Pidpryjemnytvo, gospodarstvo i pravo. 2016. № 11. S. 68–72.
12. Uolker R. Anglijskaja sudebnaja sistema ; per. s angl. M. : Jurid. lit., 1980. 631 s.
13. David R., Zhoffre-Spinozi K. Osnovnye pravovye sistemy sovremennosti ; per. s fr. V. A. Tumanova. M. : Mezhdunar. otnoshenija. 1996. 400 s.
14. Zvid pryncypiv, pravyl i vymog Lex mercatoria CENTRAL. URL : <http://www.central.vuni-koeln.de/index.php>.
15. Peters A., Pagotto I. Soft Law as a New Mode of Governance: A Legal Perspective // NEWGOV : New Modes of Governance. 2006. P. 7. URL : <http://ssrn.com/abstract=1668531>.
16. Vysockij A. F., Kotigorenko N. V. Inko-terms–2000: pravovaja priroda i neko-torye voprosy primenenija. Pravila Inkoterms–1990/2000. Kommentarii i analiticheskie materialy. Kiev : Justinian, 2002. S. 5–13.
17. Guralenko N. A. Funkcional'na rol' zvyčaju v konteksti garmonizacii' suchasnogo prava. Nauk. visn. L'viv. derzh. un-tu vnutr. sprav. 2011 (1). S. 192–202.